

УДК 94 (477.43)

Бабюк Д. С.,
доктор філософії,
науковий працівник Малієвецького обласного
історико-культурного музею

**МОНАСТИР У с. МАЛІЇВЦІ:
ВЗАЄМОДІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ВІЗУАЛЬНОГО ОБРАЗУ В ІСТОРИЧНІЙ
РЕКОНСТРУКЦІЇ КОМПЛЕКСУ**

У статті аналізується ряд відомих писемних та зображальних джерел про заснування та розвиток комплексу монастиря XVII–XIX ст. у с. Маліївці. На основі писемних джерел встановлено хронологію подій, а з урахуванням залучення ряду зображальних документів вдалось заповнити прогалини, встановити архітектурні особливості споруд та їх точну локацію. На основі викладеного матеріалу зроблена спроба реконструкції комплексу, що покликане створити базу для подальших спеціальних та археологічних досліджень.

Ключові слова: Маліївці, церква, монастир, василіани, зображальні джерела, реконструкція.

Село Маліївці розташоване на косогорах р. Ушки, що протікає глибокою звивистою долиною. Назва села зустрічається в історичних документах, щонайменше, з кінця XV ст. Краса природи та особливість рельєфу здавна приваблювала сюди жителів та служителів Господніх, а дану місцевість в народі називали куточком Подільської Швейцарії [6, с. 324].

Однією із безперечних окрас села є штучний водоспад із видовбаними у двох ярусах гротами-печерами. Про час появи даних печер не маємо жодних відомостей крім того, що здавна їх використовували, як ранньо-слов'янський скельний монастир. Після проведення у 2002 р. археологічних досліджень

під керівництвом П. Нечитайла було висловлено припущення, що ймовірним заснуванням печерного монастиря є період XI–XIII ст. [5, с. 204]. Довгий час ці печери були єдиним місцем для проведення богослужінь, аж поки у XVII ст. не почалось масштабне будівництво комплексу монастиря.

Щодо побудови первісно костелу (далі церкви – прим. авт.) та приміщення монастиря маємо різні дані. У 1620 р. для упорядкування монашого життя, всі православні монастирі у межах кордонів Польщі (включно з територією Поділля) були розділені на три округи із призначенням для кожної із них особливого «прото» монастиря. П. Батюшкович припускав, що православний малівецький монастир (наявність церкви не згадано – прим. авт.) у ті часи вже існував [2, с. 103]. За знайденою нами найранішою писемною згадкою, мурований костел Кармелітів босих та монастир у с. Маліївці були збудовані одночасно у 1624 р. Станіславом Реверієм Потоцьким (підкоморієм Подільським) та його дружиною Софією з Калиновських [10, с. 280]. Натомість, інший документ дату заснування церкви вказує як 1673 р. [3, арк. 235; 7, с. 947-948] (можливо, тут малась на увазі дата зміни підпорядкування або відновлення діяльності церкви після розорення – прим. авт.).

Відомо також, що первісно монастир був православним. Вже на початку другої половини XVII ст. він був зруйнований внаслідок військових дій. Станом на 1668 р. було проведено опис володінь Летичівського повіту Подільської губернії, де с. Маліївці зазначене, як повністю спустошене [1, с. 529]. Разом із монастирем були знищені і всі документи, що зберігались у ньому [6, с. 320]. У стані руїни монастир простояв близько 60 років та згодом був остаточно розібраний. Місце розташування старого православного монастиря достеменно невідоме. Існує припущення, що він знаходився під скелею, оскільки у візитації 1741 р. є згадка про те, що від скелі з печерами вздовж долини (ponad debre) знаходилися старі, дуже занедбані будівлі, складені із круглих дубових колод, за якими був невеликий цвинтар [6, с. 327]. Ю. Сіцінський на підтвердження цієї версії наводив приклад монастирів Сатанова, де старий православний монастир був під скелею біля печери, натомість новий ва-

силіанський монастир було збудовано на вершині тієї ж гори [6, с. 321].

На початку XVIII ст. малієвецькі землі отримав у власність Вавжинець (Лаврентій) Пепловський (суддя земський подільський), який вирішив відновити монастир, покликавши у Маліївці василіан (чернечий орден греко-католицької церкви). Очевидно, що відновлювальні роботи були завершені вже у 1708 р., оскільки того ж року своїм розпорядженням (ерекцією) від 25 жовтня він надав монастирю ряд маєтностей та пільг [6, с. 320-321]. Станом на початок XVIII ст. малієвецький монастир вважався одним із найбагатших на Поділлі (такими ж монастирями були Сатанівський, Тишковський, Барський, Шаргородський та Кам'янецький) [2, с. 163-164].

Згідно опису візитації 1741 р. новий василіанський монастир був розташований на вершині гори. Головна дорога до монастиря пролягала попри печери вгору по сходах, висічених у скельній породі. Вхід до монастиря був влаштований через брамку, поруч з якою (*ab ingressu*) стояла двоярусна вежа-дзвіниця, у верхньому ярусі якої знаходилось 4 дзвони. Відразу від неї праворуч були двоповерхові приміщення-келії для монахів. З південного боку за келіями була пекарня. За пекарнею по прямій лінії знаходилось джерело, що било з-під скелі. Посередині двору стояла кам'яна церква «раніше та недавно побілена» на честь Воздвиження св. Хреста. Навколо церкви кладовище (підтверджено археологічними роботами, виконаними у 2002 р. [5, с. 202-203]). На фасаді церкви був ораторій (місце для молитви – прим. авт.) під титулом «Благовіщення Пресвятої Богородиці», але під час візитації титул дозволено було замінити на «Свято перенесення мощів святого Миколая єпископа» [6, с. 236]. На жаль, у описі немає інших даних про зовнішній вигляд церкви або її планувальної структури. Також із двох печер у візиті згадується лише верхня під титулом Різдва св. Іоана Хрестителя, у якій знаходився лише престол та титульний образ [6, с. 327]. Про нижню печеру взагалі не згадується.

За своїми розмірами (у конвертації з «ліктів» – прим. авт.) приміщення василіанського малієвецького монастиря мало у

довжину 32,7 м. (55 л.), ширину 7,7 м. (13 л.) та висоту 39 м. (67 л.) (ймовірно, з урахуванням висоти скелі – прим. авт.). Будівля була кам'яна, двоповерхова [4, с. 503]. Остаточне закінчення розбудови комплексу монастиря, на думку Ю. Сіцінського, відбулось у період з 1735 по 1746 рр. [6, с. 322].

Після другого поділу Польщі у 1793 р. територія Поділля перейшла під владу Російської імперії, а вже у жовтні 1795 р. Росія встановила своє повне духовно-релігійне панування над підвладною їй частиною Українських земель. Російська православна церква (РПЦ) стала знаряддям поневолення українського та інших народів України. Невдовзі було ліквідовано всі уніатські єпархії. У 1795 р. комплекс малієвецького монастиря був відібраний у василіан та переданий у православне відомство [2, с. 216], при чому, о. Д. Жолкевським (протопоп Зіньковецької округи) був відібраний документ на фундуш малієвецького монастиря. Лише смерть Катерини II в листопаді 1796 р. зупинила примусове масове навертання до російської православної церкви (РПЦ) [9].

Із послабленням державного тиску парафії уніатської церкви почали дедалі частіше оживати, наслідком чого почалось масове повернення до унії. В очах російської влади малієвецькі василіани «скомпрометували» себе, оскільки останні переконали прихожан у необхідності повернення в унію. Внаслідок цього, за розпорядженням преосвященного Іоанікія, 7 червня 1810 р. російським імператором Олександром I був виданий указ з вимогою, щоб малієвецький монастир було відібрано у василіан, а все майно було передано до Барського василіанського монастиря [2, с. 232; 4, с. 503; 7, с. 947-948].

Вся земля, що знаходилась у віданні малієвецького монастиря у 1838 р. перейшла у власність Малієвецької парафіяльної церкви [6, с. 323]. Ймовірно, що будівля монастиря на той час вже не використовувалась, оскільки у описі 1833 р. зазначено, що «при церкві богадільня кам'яна на 300 осіб, в яких ніхто не мешкає (за наявною заборонаю василіанам та за поганим станом споруди)» [3, арк. 235]. З цього часу відзначаємо початок руйнування будівлі монастиря. Станом на 1890 р. корпус монастиря ще перебував у руїнах, а у 1893 р. ці руїни були остаточно знесені [7, с. 947-948].

На основі різноманітних тогочасних згадок можемо скласти наступний опис малієвецької церкви: станом на 1893 р. церква на честь Воздвиження св. Хреста була кам'яною у першому ярусі та дерев'яним верхом; в церкві знаходилось кілька шанованих ікон, що залишилися від василіан (ікона Почаївської Божої Матері, ікона св. Іоана Хрестителя та ікона преп. Онуфрія [7, с. 947-948]). Можливо, дві останні ікони були перенесені до церкви із однойменних печер, оскільки у 1890 р. ікона Іоана Хрестителя знаходилась у печері, а у 1893 р. таких даних вже не знаходимо. Короткий опис комплексу, виконаний у період 1890-1893 рр. фіксує, що жодних нових споруд за цей період не будувалось. Згадано про дзвіницю [6, с. 323], водоспад та джерело (яке було гарно обкладене каменем) [7, с. 947-948].

Точна дата спорудження штучного водоспаду на сьогодні є невідомою. Існує припущення, що його спорудили у 1865 р. згідно із датою, висіченою на камені, вмонтованого у підпірну стінку на вершині скелі. Ми припускаємо, що це дата спорудження або ремонту самої стінки, оскільки у виданні 1841 р. знаходимо згадку про монастир з джерелами, з яких вода спадала в долину із 15 метрової скелі високим водоспадом, що утворював водяну завісу до обох (!) печер, вирубаних у скелі [13, с. 69]. Натомість, у 1893 р. зазначалось, що вода падала каскадом на вході лише до нижньої печери [7, с. 947-948]. Припускаємо, що у 1865 р. була збудована згадана підпірна стінка для об'єднання кількох різних водяних потоків джерела у один єдиний потік.

До комплексу монастиря, як було згадано нами вище, були задіяні первісні двоярусні гrotи-печери. Верхня була названа на честь Різдва св. Іоана Хрестителя. У цьому гrotі знаходився престольний камінь і одна ікона однойменного святого [6, с. 321]. Нижня печера названа на честь св. Онуфрія, скульптуру якого було встановлено там же [6, с. 323].

Крім цієї скульптури маємо згадку про наявність ще двох скульптур, які були об'єднані між собою у композиційну групу. Сцена зображала обряд хрещення у вигляді фонтану, де джерельна вода з руки св. Іоана Хрестителя падала на голову Спасителя. Точне місце розташування цих скульптур невідоме. Єдине свідчення вказує на локацію «церковного погосту»

[6, с. 323; 7, с. 947-948], що включало у собі територію абсолютно всього комплексу. Враховуючи те, що у скульптурах було використано джерельну воду – то очевидно, що скульптури знаходились десь на лінії від джерела до водоспаду. На віднайдених нещодавно фрагментах скульптури св. Іоана (ноги та частина торсу) нами не було помічено жодних каналів, призначених під воду. Ймовірно, вода була підведена окремо так, що із певної видової точки складалось враження живого дійства вказаного обряду хрещення. Враховуючи те, що джерело було з-під скелі на рівні землі, а на шляху до водоспаду вода по поверхні оминала церкву [7, с. 947] ми припускаємо, що первісно дана скульптурна група знаходилась на схилі скелі, недалеко від входу до однойменної печери св. Іоана Хрестителя. Підтвердженням цьому є згадка у виданні 1841 р., де писалось про «печери з вітварями та скульптурами святих» [13, с. 69]. У 1890 р. даний фонтан св. Іоана та Спасителя вже не був діючим, хоча скульптури ще стояли на «колишньому місці» [6, с. 323]. Тодішня РПЦ не визнавала скульптури, надаючи перевагу іконографічній традиції, тож правдоподібно, що дані скульптури були встановлені саме на схилі скелі. Орієнтовно у 1865 р. вода до скульптур була перерізана.

Звісно, дослідження лише писемних джерел було б неповним, якщо не залучати до нього джерела зображальні, що можуть суттєво доповнити загальну картину та з'ясувати ряд важливих питань, які неможливо вирішити лише за допомогою писемних матеріалів. На основі наявного у нас малюнку (Іл. 1), виконаного з території монастиря невідомим художником у 1826 р. (із виглядом на палац Орловських) [11], ми можемо виділити з нього кілька моментів, що можуть допомогти більш точно дослідити зовнішній вигляд окремих елементів комплексу. Аналізуючи дане зображення ми припускаємо, що водоспад існував у 1826 р., оскільки лівому нижньому куті ми бачимо намальовану групу осіб із 4-х жінок приблизно у тому місці, де сьогодні є водоспад. У двох із них у руках намальовані глеки. При чому, крайня ліва постать знаходиться трохи нижче від інших, тримаючи глек у такій позі, яка нагадує процес набирання води. На передньому плані малюнку можемо проаналізувати

зовнішній вигляд частини церкви станом на початок XIX ст. Церква кам'яна, з вікнами готичного абрису. Дах, очевидно, критий широкою черепицею. Зліва від входу у стіні бачимо ораторію, згадану в описі 1741 р. Перед входом був дерев'яний ганок, який виконував роль прибудови до церкви та створював візуальний акцент на головному вході. Ганок опирався на чотири колони криволінійного профілю. Нижня частина ганку з двох боків мала різьблену балюстраду, яка закривала відкриту частину простору перед входом. Дах церкви увінчувався високим дерев'яним ліхтарем-вежечкою. Форма основи вежі шестигранна, оздоблена вертикальним шалюванням або дошками. У верхньому ярусі вежа звужувалась та мала декоративні віконця по периметру. Завершення було у вигляді бані грушоподібної форми, що переходила у високий шпиль із хрестом.

Неймовірною знахідкою стало фотографічне зображення комплексу малієвецького монастиря 1890-1893 рр. (Іл. 2), віднайдене професором С. Копиловим та передане до фондів Малієвецького обласного історико-культурного музею [8]. Фотографія охоплює всю територію комплексу, що дозволяє чітко локалізувати усіх споруди. Головна дорога до комплексу на той момент підходила по осі захід-схід, перпендикулярно до якої стояв поруйнований двоповерховий корпус монастиря. Очевидно, що у будинку монастиря у центральній частині первісно існував широкий проїзд для колісного транспорту. Боковою стіною монастир примикав до урвища скелі. У 1880 р. Ю. Ролле згадував про руїни монастиря, мури якого було «кинуто у яр» і який досі «самотньо біліє, покинутий» [14, с. 236]. Між монастирем та церквою на задньому плані видно обкладене каменем округле монастирське озерце, де збиралась джерельна вода. На передньому плані бачимо дзвіницю, що відповідає опису 1741 р. За дзвіницею бачимо будівлю церкви, яка очевидно зберегла своє первісне планування, але навідміну від малюнку 1826 р., має дерев'яну надбудову у другому ярусі, оздоблену вертикальним шалюванням та з ліхтарем-вежечкою на даху. Перед входом до церкви бачимо ганок із дахом трьохсхилої форми, що одним боком примикав до церковної стіни, а іншим опирався на дві спарені колони з кожного боку. Зліва від входу

у стіні бачимо збережену ораторію. За допомогою даного фотографічного зображення ми можемо зробити висновок про зовнішній вигляд церкви. Це була типова мурована церква тридільної структури з розташуванням приміщень по осі схід-захід. Церква складалась, ймовірно, із прямокутного бабинця на західному краю будівлі, розширеної прямокутної центральної нави та, ймовірно, напівкруглої апсиди на східному краю з вівтарною частиною. Припускаємо, що на фото видно фрагмент бокового приміщення (ризниці).

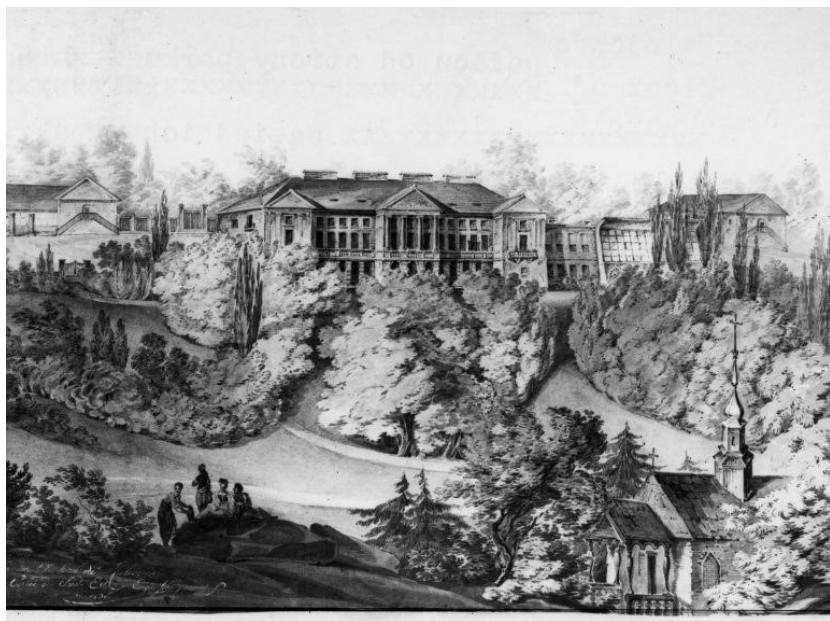
Детальніше вивчити зовнішній вигляд малієвецької вежі дзвіниці допоможе інше фото, виконане на зламі XIX–XX ст. [8]. Дзвіниця кам'яна, без вікон у нижньому ярусі та дерев'яного верхнього, оздобленого вертикальним шалюванням та з двома парами вікон на кожен бік. Дах був високий, шатровий, оббитий жестю.

Наявна у нас фотографія того ж періоду, що зображає водоспад [12] не несе у собі особливого інформативного наповнення за виключенням нижньої печери св. Онуфрія, де зліва від входу бачимо вирізане віконце у боковій стіні. Сьогодні, внаслідок руйнування м'якої кам'яної породи, стіни між віконцем та входом вже майже не існує.

З приходом у 1920 р. радянської влади та подальшої масової хвилі атеїзму, малієвецька церква з дзвіницею у 1930-х рр. були повністю знищені. Скульптуру групу св. Іоана та Спасителя було розбито, а скульптуру св. Онуфрія відвезено на сільський цвинтар. На території монастиря залишилось лише джерело та старе монастирське озерце поруч, обмуроване по колу камінням. Жителями села на місці колишньої церкви було встановлено кам'яний пам'ятний хрест.

Отже, комплекс монастиря у Маліївцях є унікальним прикладом духовної та архітектурної спадщини Поділля XVII–XIX ст., який демонструє складний процес змін релігійної, політичної та культурної ідентичності регіону. Особливо цінним є встановлення ролі природного середовища – скель, печер і джерел у формуванні архітектурного ансамблю. Залучення фотографічного та зображального матеріалу дозволяє не лише

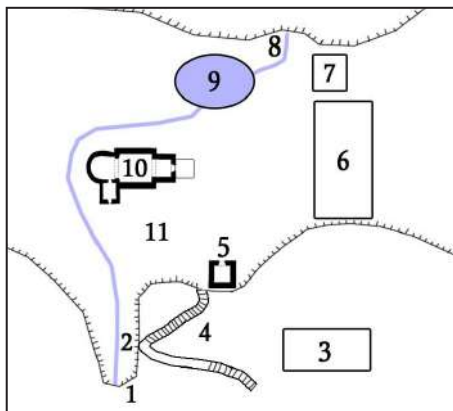
уточнити опис архітектурних форм, а й краще зрозуміти ритуальний та символічний вимір монастирського простору. На основі аналізу писемних джерел та залучення зображальних матеріалів вдалося визначити ключові етапи його розвитку, а також здійснити реконструкцію просторової структури монастиря та локалізувати окремі його елементи (Іл. 3). Визначено важливість зображальних та фотографічних джерел та їх виняткову роль у реконструкції втрачених та частково збережених об'єктів комплексу, а їх системне залучення у науковий обіг значно підвищує точність висновків та відкриває нові горизонти для міждисциплінарних досліджень. Результати дослідження відкривають нові перспективи для подальших історичних та археологічних розвідок, а також сприяють збереженню пам'яті про сакральну спадщину Маліївців.

Іл. 1. Малюнок 1826 р.

Іл. 2. Фотографічне зображення комплексу
малієвецького монастиря 1890–1893 рр. (фрагмент)

Іл. 3. Схема комплексу
малієвецького монастиря:

- 1 – печера св. Онуфрія та однойменною скульптурою;
- 2 – печера св. Іоана;
- 3 – первісний православний монастир (гіпотетично);
- 4 – скульптурна група св. Іоана та Спасителя (гіпотетично);
- 5 – вежа-дзвіниця;
- 6 – василіанський монастир;
- 7 – пекарня;
- 8 – джерело;
- 9 – обкладене монастирське озерце;
- 10 – Хрестовоздвиженська церква;
- 11 – цвинтар навколо церкви

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. II. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 863 с.
2. Батюшкович П. Подолия. Историческое описание. С.-Петербург, 1891, 264, 98 с.
3. Держархів Хмельницької обл. (ДАХмО). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 7388. Клірові відомості церков Ушицького повіту за 1833 р. Арк. 235.
4. Историко-статистическое описание г. Бара и заштатнаго Барскаго свято-Покровскаго монастыр. *Подольские епархиальные ведомости*. 1875. № 17. С. 503.
5. Нечитайло П. До історії печерного монастиря у с. Маліївці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Т. 22. С. 198–205.
6. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890–1891. Вып. 5. XXI. 444 с.
7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. / Под ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сецинского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1893. Вып. 6. XII, 560. 76 с.
8. Фонди Малієвецького історико-культурного музею (МОІКМ).
9. Хіхляч Б. З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.). URL: https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1
10. Fijałek J. Nova Polonia sacra, czasopismo poświęcone badaniu historii kościoła, prawa kanonicznego i literatury teologicznej w Polsce. Kraków, 1928. T. 1. 407 S.
11. Polska akademia nauk (PAN). Instytut Sztuki. IX3. fot. nn: R0000039090.
12. Polska akademia nauk (PAN). Instytut Sztuki. IX3. ok. 1914, fot. nn: R0000039131.
13. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno, 1841. T. II. 157 C.
14. Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multanskich. Warszawa. Nakład Gebethnera i Wolffa. 1880. T. 2. 304 s.